

KPI'S VAN DE LIMBURGSE ECONOMIE

BRUTO TOEGEVOEGDE WAARDE

Analyse door POM Limburg

April 2019

Provinciale Ontwikkelingsmaatschappij Limburg

T 011 300 100 • E info@pomlimburg.be • W www.pomlimburg.be

pom
Limburg
economisch
versnellen

Met de publicatie 'KPI's (Key Performance Indicators) van de Limburgse economie' biedt POM Limburg op regelmatige basis een kernanalyse aan van een indicator die van groot belang is voor de (Limburgse) economie. Deze analyses gebeuren op basis van objectieve statistieken die worden bekendgemaakt door erkende publieke instanties en statistiekinstellingen. Op die manier biedt POM Limburg meer inzicht in de bouwstenen van en de veranderingen in het Limburgs economisch weefsel.

Colofon

'KPI's van de Limburgse economie – Bruto Toegevoegde Waarde' is een uitgave van:

POM Limburg
Corda Campus Gebouw 6B
Kempische Steenweg 303 bus 101
3500 Hasselt
Tel. 011 300 100
info@pomlimburg.be
www.pomlimburg.be

Verantwoordelijke uitgever: Frank Zwerts, Algemeen Directeur POM Limburg

Redactie en vormgeving: POM Limburg

April 2019

© POM Limburg

INHOUD

1.	Wat is bruto toegevoegde waarde?.....	6
2.	Evolutie 2009-2017.....	7
2.1	Limburg.....	7
2.2	Limburg t.o.v. Vlaamse provincies.....	8
2.3	Limburgse arrondissementen.....	9
3.	Verdeling naar sector.....	10
3.1	Hoofdsectoren in Limburg.....	10
3.2	Hoofdsectoren Limburg t.o.v. Vlaamse provincies.....	11
3.3	Hoofdsectoren in de Limburgse arrondissementen.....	12
3.4	Sectoren in Limburg.....	13
3.5	Aandelen van Limburg in Vlaanderen per sector.....	15
3.6	SALK-speerpuntsectoren.....	17
4.	Arbeidsproductiviteit op basis van de bruto toegevoegde waarde.....	19
4.1	Arbeidsproductiviteit in de Vlaamse provincies.....	19
4.2	Arbeidsproductiviteit in de hoofdsectoren.....	20
4.3	Arbeidsproductiviteit per sector in Limburg.....	21
4.4	Arbeidsproductiviteit in de SALK-speerpuntsectoren.....	23
5.	Bruto binnenlands product.....	25
	Bijlage 1: Indeling van de Limburgse arrondissementen anno 2017.....	26
	Bijlage 2: Definities SALK-speerpuntsectoren.....	27

Bruto Toegevoegde Waarde in Limburg

btw Limburg 2017: 24,8 miljard euro

Groei t.o.v. 2009: +27,9%

Aandeel in Vlaanderen: 10,7%

Sectoren met hoogste btw in Limburg:

- ↪ Groot- en detailhandel
- ↪ Exploitatie van en handel in onroerend goed
- ↪ Adviesbureaus, architecten en ingenieurs

Sterkst stijgende sectoren btw 2009-2017

- ↪ Vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten
- ↪ Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied
- ↪ Informatica- en informatiediensten

Sectoren met laagste btw in Limburg:

- ↪ Vervaardiging van cokes en geraffineerde aardolie-producten
- ↪ Vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten
- ↪ Winning van delfstoffen

Sectoren met hoogste Limburgse aandeel in Vlaamse btw:

- ↪ Vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten
- ↪ Vervaardiging van transportmiddelen
- ↪ Vervaardiging van producten van rubber, kunststof en niet-metaalhoudende mineralen

Arbeidsproductiviteit in Limburg

(Bruto toegevoegde waarde per werknemer)

Arbeidsproductiviteit Limburg 2017: 86.800 euro

Groei t.o.v. 2009: +19,4%

Verskil met Vlaanderen: -15%

Sectoren met hoogste arbeidsproductiviteit in Limburg:

- ↳ Exploitatie van en handel in onroerend goed
- ↳ Vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten
- ↳ Adviesbureaus, architecten en ingenieurs

Sterkst stijgende sectoren arbeidsproductiviteit 2009-2017

- ↳ Vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten
- ↳ Vervaardiging van chemische producten
- ↳ Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied

Sectoren met laagste arbeidsproductiviteit in Limburg:

- ↳ Vervaardiging van cokes en geraffineerde aardolie-producten
- ↳ Huishoudens als werkgever of producent voor eigen gebruik
- ↳ Maatschappelijke dienstverlening

Sectoren met hoogste arbeidsproductiviteitsniveau Limburg t.o.v. Vlaanderen:

- ↳ Vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten
- ↳ Vervaardiging van transportmiddelen
- ↳ Exploitatie van en handel in onroerend goed

I. Wat is bruto toegevoegde waarde?

Ondernemingen produceren en/of verkopen goederen en diensten (producten). Hiervoor maakt de onderneming gebruik van de productiefactoren natuur, arbeid en kapitaal. De **toegevoegde waarde** is het verschil tussen de waarde van de geproduceerde goederen en diensten enerzijds en die van de aangekochte goederen en diensten anderzijds. Het is m.a.w. het bedrag dat de productiefactoren toevoegen aan de waarde van de verbruikte goederen en diensten. De toegevoegde waarde drukt de essentie van produceren uit, namelijk het toevoegen van waarde aan een goed.

Onder de productiefactor kapitaal behoren o.a. machines en gebouwen. Deze moeten na verloop van tijd vervangen worden. Bedrijven leggen een deel van de toegevoegde waarde opzij om op termijn kapitaalgoederen te kunnen vervangen. Het vervangen van kapitaalgoederen noemt men vervangingsinvesteringen. De **bruto toegevoegde waarde** is de toegevoegde waarde inclusief de bedragen die opzij worden gezet voor vervangingsinvesteringen. De netto toegevoegde waarde is de toegevoegde waarde exclusief de bedragen die opzij worden gezet voor vervangingsinvesteringen (afschrijvingen).

De berekening van de bruto toegevoegde waarde die in deze analyse gehanteerd wordt, gebeurt tegen **basisprijzen**. Dat wil zeggen dat productgebonden belastingen, zoals de belasting over de toegevoegde waarde en accijnzen, niet mee worden berekend.

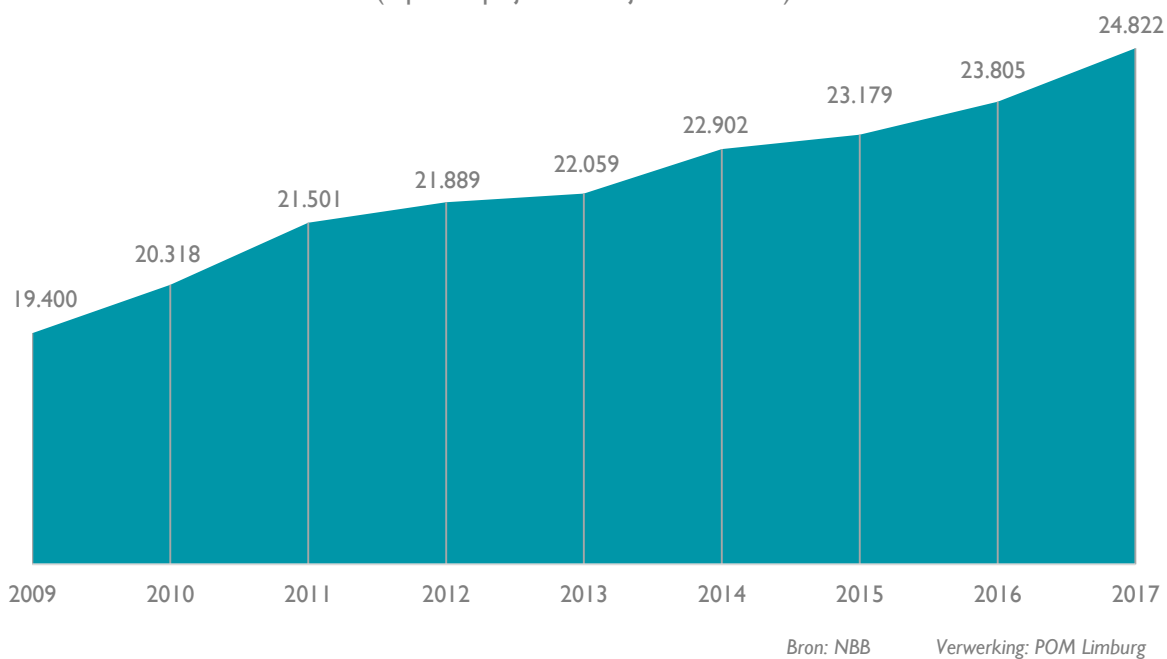
Door bij de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen de productgebonden belastingen op productie en invoer op te tellen en de productgebonden subsidies op productie en invoer af te trekken, bekomt men het **bruto binnenlands product** (bbp). Dit is immers de marktwaarde van alle goederen en diensten die in een land of regio gedurende een bepaalde periode wordt geproduceerd. Het bbp is een veel gebruikte maatstaf voor de economische situatie van een regio. Het bbp per inwoner is een belangrijke indicator voor het meten van de geproduceerde welvaart.

2. Evolutie 2009-2017

Door de combinatie van de Europese activiteitennomenclatuur nace 2008 en het ESR 2010, de nieuwe verbeterde en uitgebreide standaard van het Europees systeem van nationale en regionale rekeningen, kan als oudste referentiejaar voor de bruto toegevoegde waarde enkel 2009 gebruikt worden.

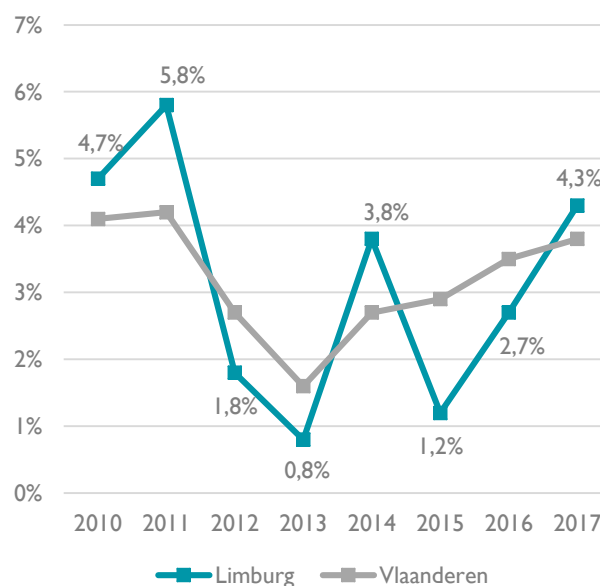
2.1 Limburg

Evolutie van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen in Limburg 2009-2017
(lopende prijzen in miljoenen euro's)

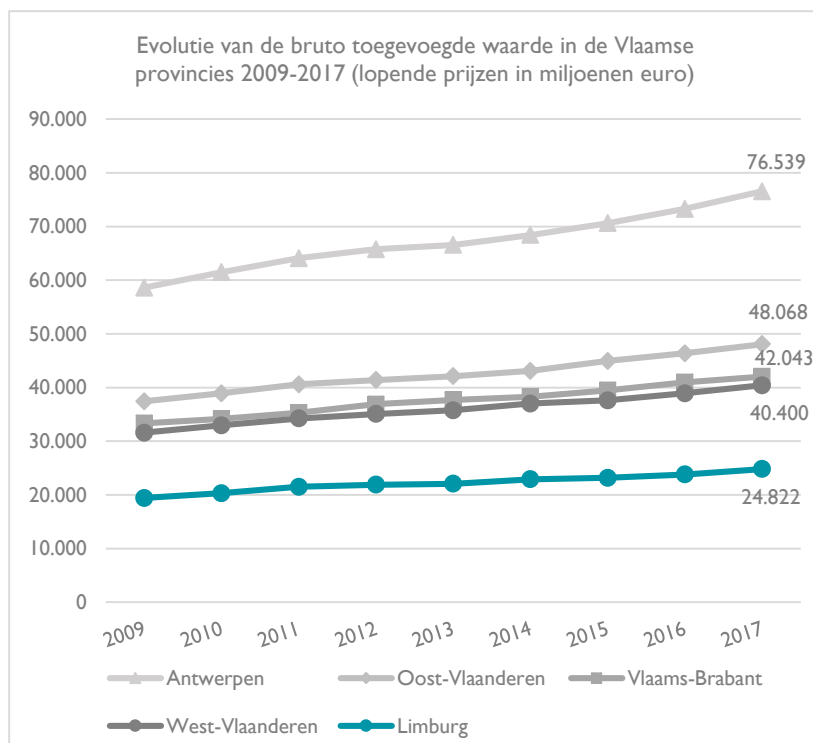
Eind 2017 bedraagt de bruto toegevoegde waarde (btw) in Limburg 24,8 miljard euro. Dat is ruim 5,4 miljard euro meer dan in 2009, ofwel een toename met 28%. Uit de jaarlijkse groeipercentages blijkt duidelijk de impact van de sluiting van Ford Genk eind 2014, die in 2015 (en in mindere mate in 2016) voor een aanzienlijke groeivertraging van de btw heeft gezorgd in Limburg t.o.v. Vlaanderen. Voorts blijkt de kwetsbaarheid van Limburg voor conjuncturele schommelingen. De economische recessie had verhoudingsgewijs in de jaren 2012 en 2013 een grotere negatieve invloed op de btw in Limburg dan in Vlaanderen. Als het goed gaat met de economie, zoals in 2017, blijkt de Limburgse btw sterker te groeien dan de Vlaamse.

Jaarlijkse groeipercentage van de bruto toegevoegde waarde tussen 2009 en 2017

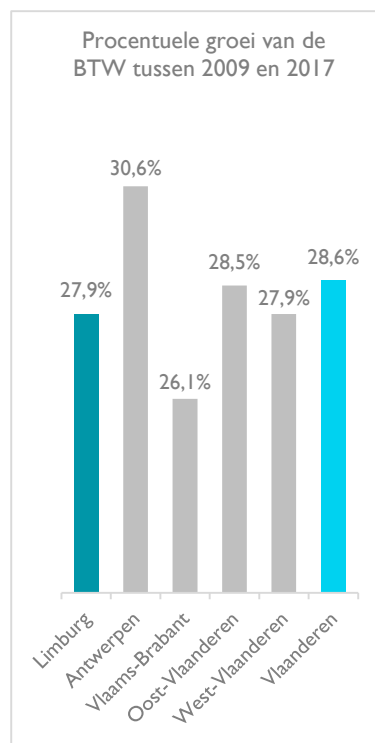

Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

2.2 Limburg t.o.v. Vlaamse provincies

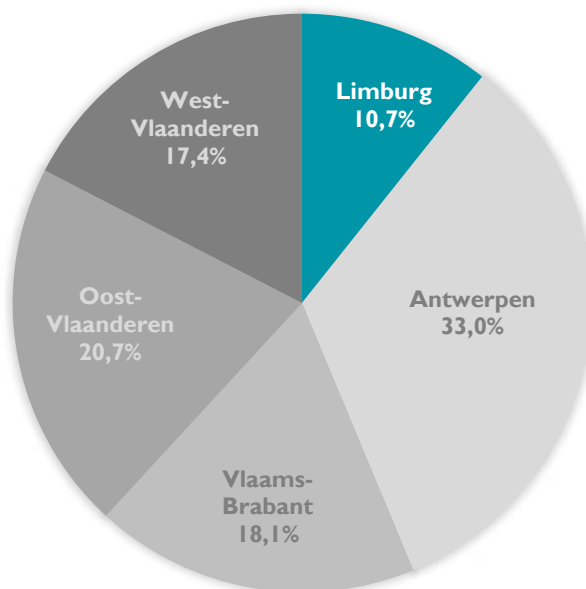
Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

Limburg is goed voor ruim 10% van de bruto toegevoegde waarde in Vlaanderen. Net als bij de andere Vlaamse provincies blijft dat aandeel de afgelopen jaren vrij stabiel. Limburg heeft de laagste btw van alle Vlaamse provincies. Het verschil met de voorlaatste loopt zelfs op tot meer dan 15 miljard euro. Met een btw van 76,5 miljard euro is Antwerpen goed voor 1/3 van de Vlaamse btw. Antwerpen is tussen 2009 en 2017 ook de sterkste stijger inzake bruto toegevoegde waarde (+30,6%) en is de enige provincie die boven het Vlaams gemiddelde presteert (+28,6%). De Limburgse btw groeide tussen 2009 en 2017 even sterk als die van West-Vlaanderen (+27,9%) en sterker als die van Vlaams-Brabant (+26,1%). Zonder de sluiting van de Ford-fabriek en een aantal van haar toeleveranciers in 2014, mag aangenomen worden dat het Limburgs groeipercentage een stuk hoger lag.

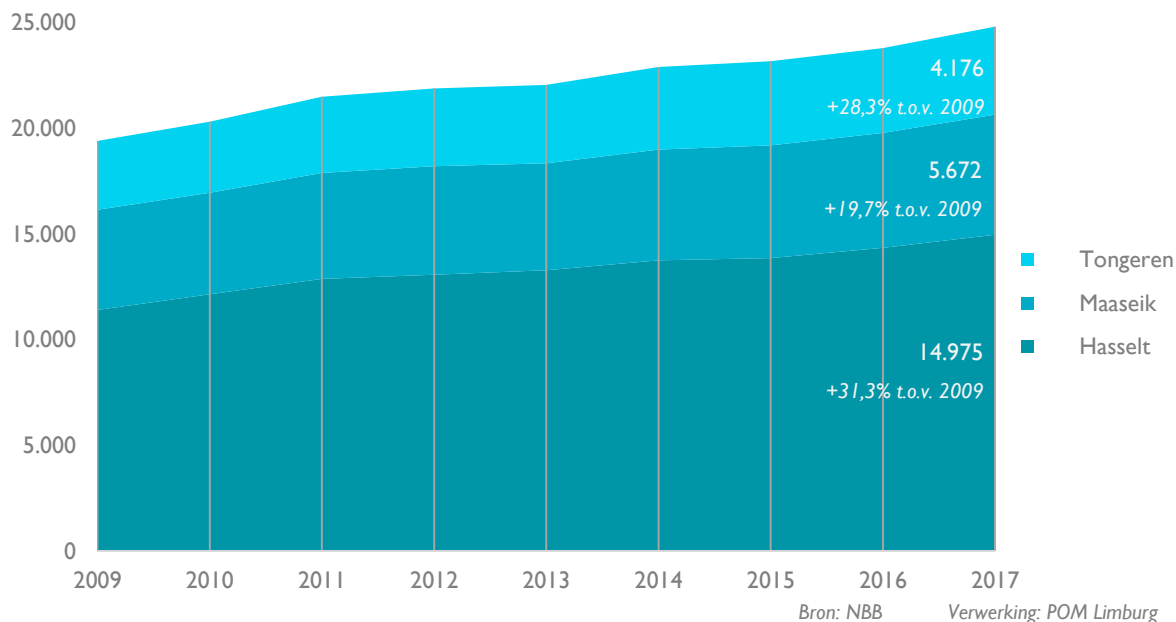
%-aandeel in Vlaamse bruto toegevoegde waarde (2017)

Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

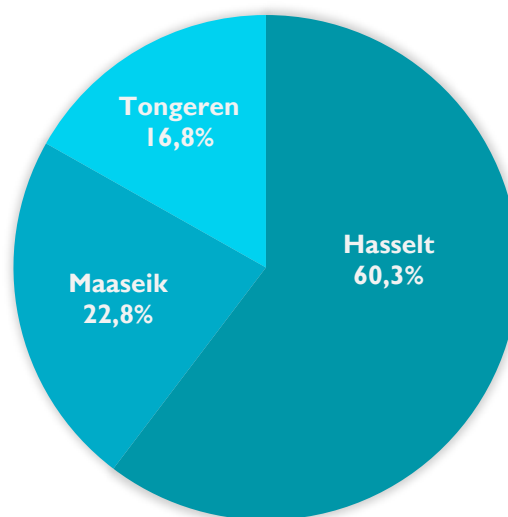
2.3 Limburgse arrondissementen

Evolutie van de bruto toegevoegde waarde in de Limburgse arrondissementen 2009-2017 (lopende prijzen in miljoenen euro)

Limburg telt 3 arrondissementen: Hasselt, Maaseik en Tongeren¹. De helft van de ondernemingen in Limburg is gesitueerd in het arrondissement Hasselt. Toch is dit arrondissement goed voor ruim 60% van de Limburgse bruto toegevoegde waarde. Gemiddeld behaalt een bedrijf in het arrondissement Hasselt dus een hogere btw dan in de andere Limburgse arrondissementen. De aandelen van de arrondissementen Maaseik en Tongeren in de Limburgse btw liggen immers flink lager dan hun aandelen in het totaal aantal ondernemingen. Hasselt is tevens het arrondissement met de sterkste groei van de btw tussen 2009 en 2017. De groei in het arrondissement Maaseik blijft sterk achter op de btw-toename in de andere Limburgse arrondissementen. Verder zien we dat de arrondissementen Maaseik en Tongeren inzake btw het meest te lijden hadden onder de economische terugval van 2012-2013 en dat de sluiting van Ford Genk eind 2014 vooral in het arrondissement Hasselt de btw-groei sterk afremde.

%-aandeel arrondissementen in Limburgse bruto toegevoegde waarde (2017)

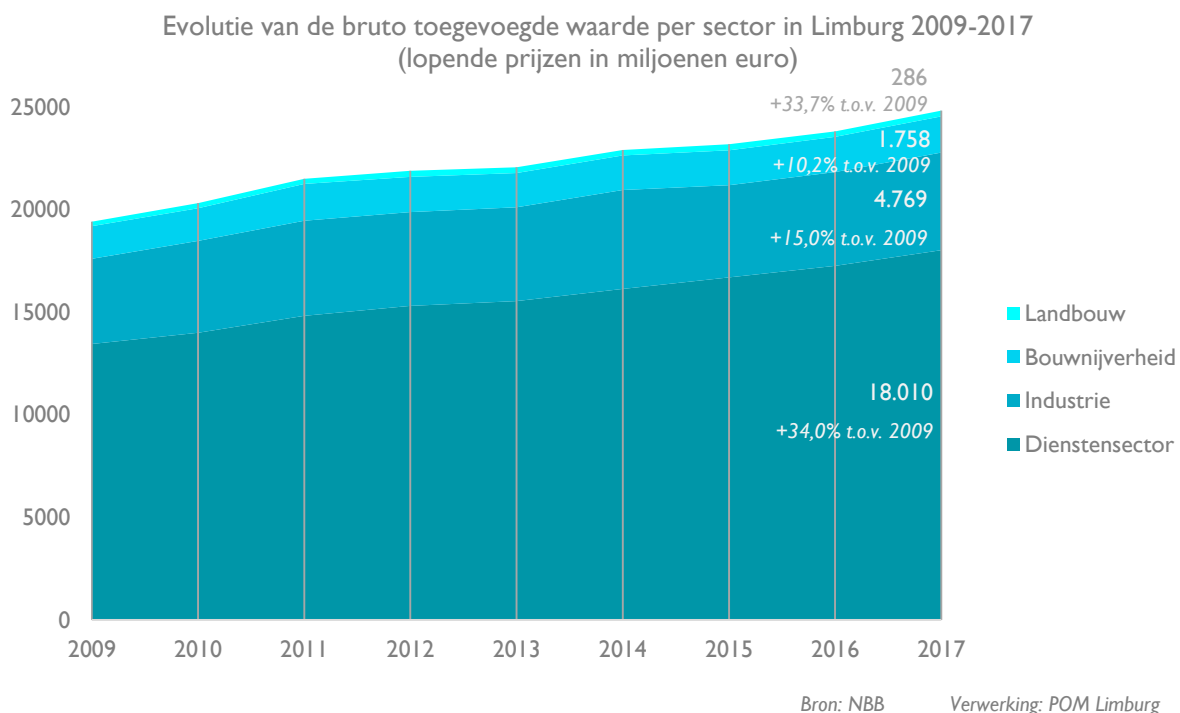
Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

¹ Zie indeling arrondissementen Limburg in Bijlage I

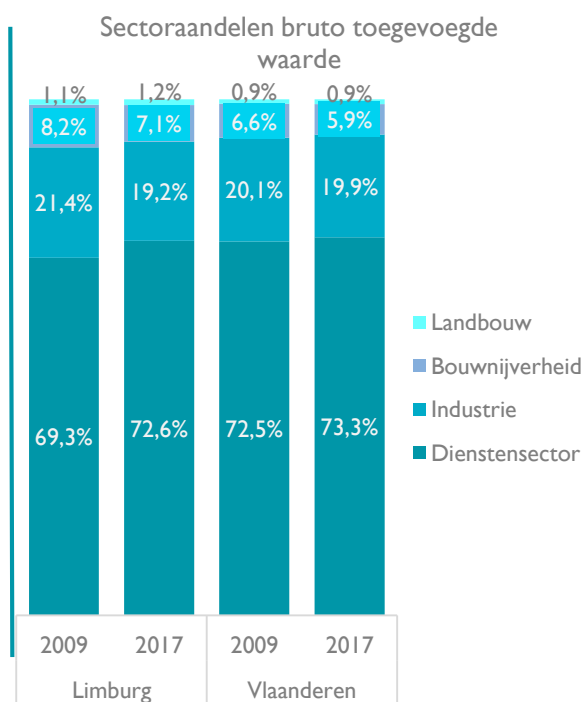
3. Verdeling naar sector

In deze sectorale analyse van de bruto toegevoegde waarde komen eerst de hoofdsectoren (landbouw, bouw, industrie en dienstensector) aan bod. Vervolgens wordt een analyse gemaakt van de 37 sectoren waarvan de Nationale Bank van België (NBB) de bruto toegevoegde waarde op provinciaal niveau ter beschikking stelt. Tenslotte komen de speerpuntsectoren uit het SALK aan bod.

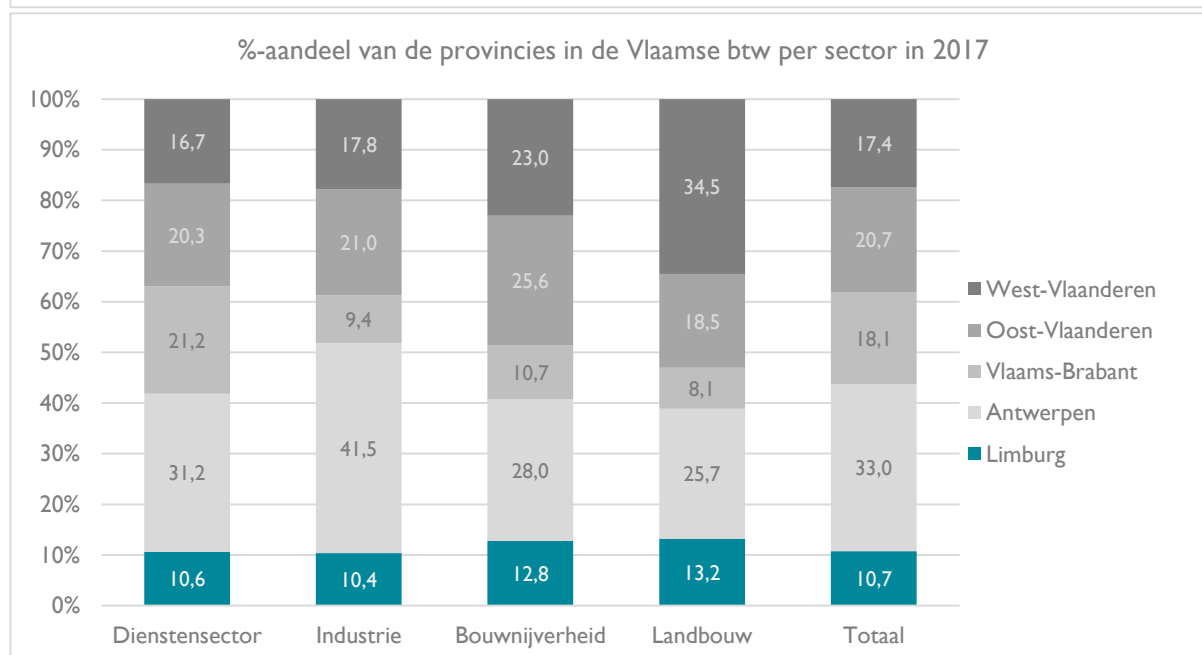
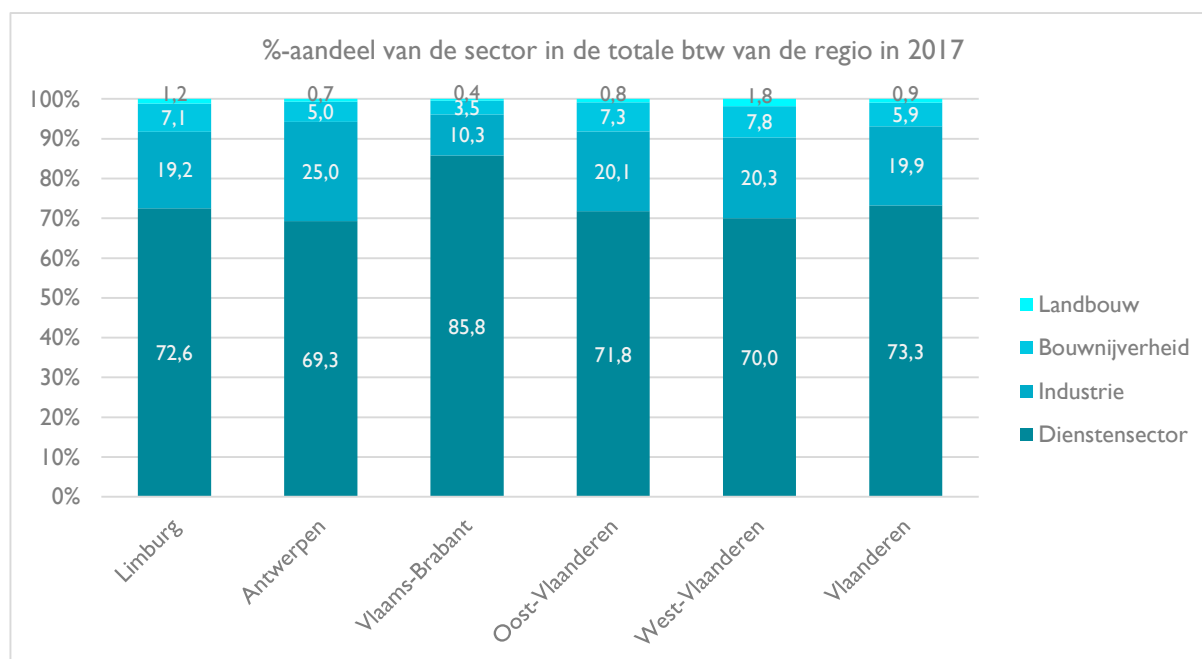
3.1 Hoofdsectoren in Limburg

De dienstensector (incl. openbare besturen en gezondheidszorg) is in 2017 goed voor een bruto toegevoegde waarde van ruim 18 miljard euro in Limburg, een toename met 34% t.o.v. 2009. Zowel in de bouwnijverheid als in de industrie bleef de toename tussen 2009 en 2017 vrij ver onder de globale btw-toename in Limburg (28%). Door de sterke toename van de btw in de tertiaire sector is haar belang in de globale Limburgse btw nog verstevigd. In 2017 is de dienstensector goed voor 72,6% van de globale btw in Limburg, in 2009 lag dit aandeel nog net onder de 70%. De bouwnijverheid (van 8,2% in 2009 naar 7,1% in 2017) en vooral de industrie (van 21,4% in 2009 naar 19,2% in 2017) zien hun aandeel in de totale btw in Limburg slinken, terwijl dat van de landbouw (incl. bosbouw en visserij) nagenoeg stabiel blijft.

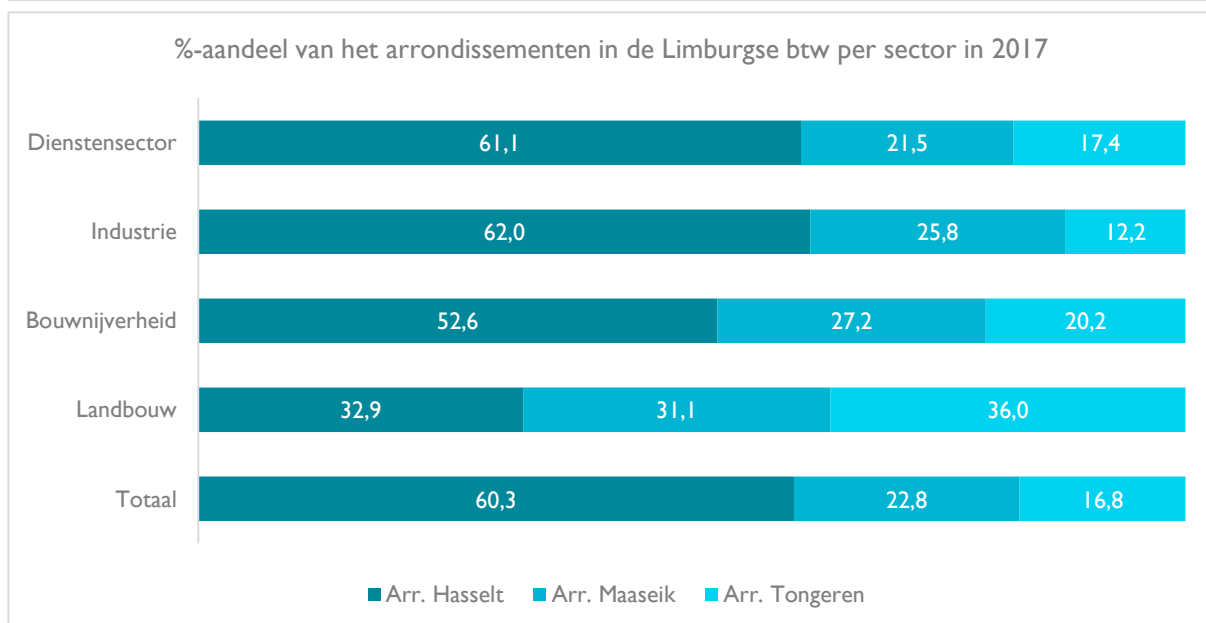
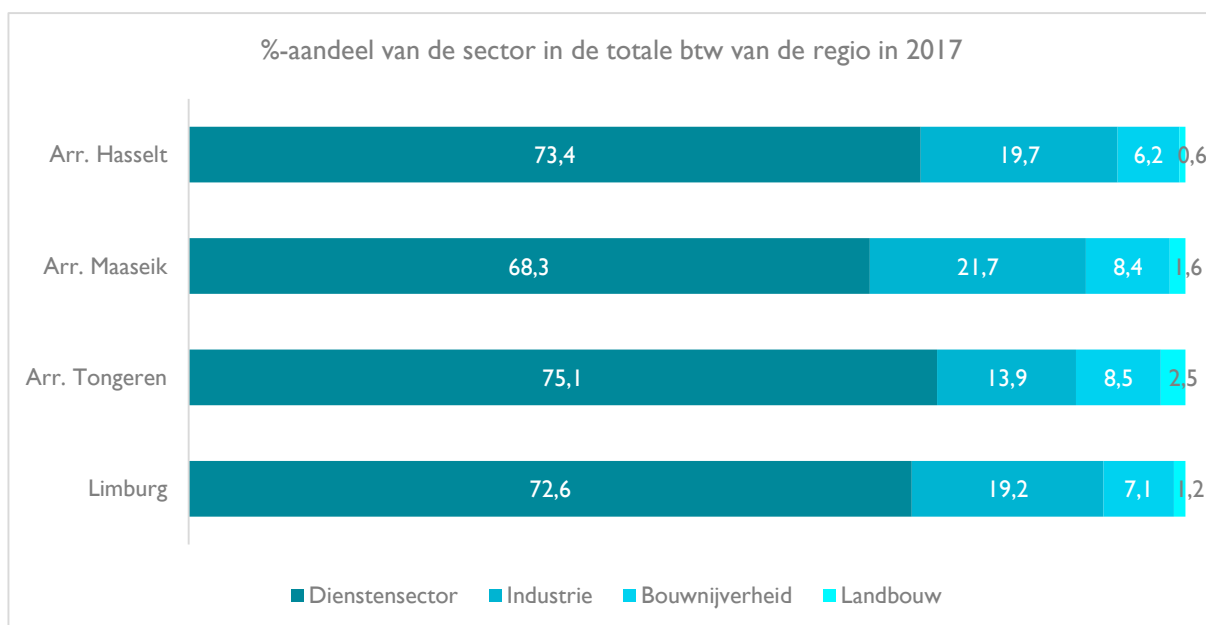
3.2 Hoofdsectoren Limburg t.o.v. Vlaamse provincies

Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

Verhoudingsgewijs zijn de bouw en de landbouw sterk vertegenwoordigd in de Limburgse economie. Voor deze twee sectoren ligt het Limburgse aandeel in de Vlaamse btw boven haar gemiddeld aandeel. De landbouw is ook in West-Vlaanderen van groot economisch belang, met een aandeel in de Vlaamse btw dat dubbel zo hoog is als haar reguliere aandeel. In Oost-Vlaanderen scoort de bouwnijverheid significant beter dan gemiddeld. Mede gestuwd door de havenactiviteiten is Antwerpen de meest uitgesproken industriële provincie in Vlaanderen, met een bijdrage van 41,5% aan de volledige btw van de industrie in Vlaanderen. Vlaams-Brabant is de provincie waar de dienstensector zeer sterk aanwezig is. Liefst 85% van de volledige Vlaams-Brabantse btw wordt gerealiseerd in de tertiaire sector. In Limburg is dat ruim 73%, wat na Vlaams-Brabant het hoogste aandeel is in vergelijking met de andere Vlaamse provincies.

3.3 Hoofdsectoren in de Limburgse arrondissementen

Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

Het arrondissement Maaseik draagt voor 25,8% bij aan de bruto toegevoegde waarde die in 2017 gerealiseerd werd in de Limburgse industrie. Dat is beduidend meer dan hun aandeel in de globale Limburgse btw (22,8%). Verhoudingsgewijs is de industrie ook in het arrondissement Hasselt iets sterker aanwezig, terwijl het arrondissement Tongeren in de industriële btw vrij ver onder haar globale niveau blijft. Dit laatste arrondissement scoort wel een hoog aandeel in de btw in de landbouw, wat niet verwonderlijk is gezien de bloeiende fruitsector in het zuiden van de provincie. Ook in de tertiaire sector en in de bouwnijverheid liggen de aandelen van het arrondissement Tongeren boven hun gemiddelde over alle sectoren heen. In de bouwnijverheid scoort verhoudingsgewijs vooral het arrondissement Maaseik een hoog aandeel in de Limburgse btw, terwijl het arrondissement Hasselt een beduidend lager aandeel behaalt dan haar gemiddelde over alle sectoren.

3.4 Sectoren in Limburg

Bruto toegevoegde waarde per sector in Limburg 2009-2017 (lopende prijzen in miljoenen euro)

	2009	2017	%-evolutie 2017 t.o.v. 2009	%-aandeel in totale btw Limburg in 2017
Groot- en detailhandel; reparatie van auto's en motorfietsen	2.339,0	3.118,7	+33,3%	12,6%
Exploitatie van en handel in onroerend goed	1.870,8	2.231,0	+19,3%	9,0%
Rechtskundige, boekhoudkundige, technische en andere adviesbureaus; architecten en ingenieurs	1.327,8	2.030,0	+52,9%	8,2%
Onderwijs	1.498,6	1.848,0	+23,3%	7,4%
Bouwnijverheid	1.596,3	1.758,4	+10,2%	7,1%
Openbaar bestuur en defensie; verplichte sociale verzekeringen	1.362,9	1.611,9	+18,3%	6,5%
Menselijke gezondheidszorg	1.112,3	1.448,5	+30,2%	5,8%
Administratieve en ondersteunende diensten	680,5	1.220,4	+79,3%	4,9%
Vervoer en opslag	1.044,6	1.188,2	+13,7%	4,8%
Metaalnijverheid, exclusief machines en apparaten	728,7	981,8	+34,7%	4,0%
Maatschappelijke dienstverlening	524,9	816,7	+55,6%	3,3%
Financiële activiteiten en verzekeringen	490,8	757,1	+54,3%	3,1%
Vervaardiging van producten van rubber, kunststof en niet-metaalhoudende mineralen	638,7	623,6	-2,4%	2,5%
Vervaardiging van chemische producten	299,5	597,8	+99,6%	2,4%
Verschaffen van accommodatie en maaltijden	376,1	527,9	+40,4%	2,1%
Vervaardiging van voedingsmiddelen, dranken en tabaksproducten	506,3	490,3	-3,2%	2,0%
Vervaardiging van transportmiddelen	698,9	401,3	-42,6%	1,6%
Informatica- en informatiediensten	158,9	322,1	+102,7%	1,3%
Productie en distributie van elektriciteit, gas, stoom en gekoelde lucht	341,6	298,8	-12,5%	1,2%
Landbouw, bosbouw en visserij	213,6	285,5	+33,7%	1,2%
Overige diensten	247,2	279,9	+13,2%	1,1%
Vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten	82,7	268,6	+224,8%	1,1%
Vervaardiging van machines, apparaten en werktuigen n.e.g.	171,1	249,6	+45,9%	1,0%
Distributie van water; afval- en afvalwaterbeheer en sanering	124,9	238,9	+91,3%	1,0%
Houtindustrie, vervaardiging van papier en papierwaren, drukkerijen	245,5	235,5	-4,1%	0,9%
Vervaardiging van meubelen en overige industrie, reparatie en installatie van machines en apparaten	185,7	227,7	+22,6%	0,9%
Kunst, amusement en recreatie	93,6	182,8	+95,3%	0,7%
Telecommunicatie	108,2	155,2	+43,4%	0,6%
Reclamewezen en marktonderzoek; gespecialiseerde wetenschappen en techniek	97,7	125,5	+28,5%	0,5%
Vervaardiging van elektrische apparatuur	59,3	99,3	+67,5%	0,4%
Uitgeverijen, audiovisuele diensten en uitzendingen	63,2	77,0	+21,8%	0,3%
Huishoudens als werkgever of producent voor eigen gebruik	35,3	42,5	+20,4%	0,2%
Vervaardiging van textiel, kleding, leer en producten van leer	47,0	36,6	-22,1%	0,1%
Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied	10,0	26,3	+163,0%	0,1%
Winning van delfstoffen	16,2	15,8	-2,5%	0,1%
Vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten	1,9	3,1	+63,2%	0,0%
Totaal	19.400,3	24.822,3	+27,9%	100,0%

Opmerking: In Limburg is geen activiteit in de sector 'Vervaardiging van cokes en geraffineerde aardolieproducten'

Bron: NBB

Verwerking: POM Limburg

Sterkst stijgende sectoren btw 2009-2017

<u>Limburg</u>			<u>Vlaanderen</u>	
Vervaardiging van informaticaproducten en van elektronische en optische producten	+224,8%		Winning van delfstoffen	+186,3%
Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied	+163,0%	Vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten	+124,5%	
Informaticadiensten en dienstverlenende activiteiten op gebied van informatie	+102,7%	Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied	+103,3%	
Vervaardiging van chemische producten	+99,6%	Vervaardiging van cokes en geraffineerde aardolieproducten	+75,3%	
Kunst, amusement en recreatie	+95,3%	Administratieve en ondersteunende diensten	+69,6%	

Sterkst dalende sectoren btw 2009-2017

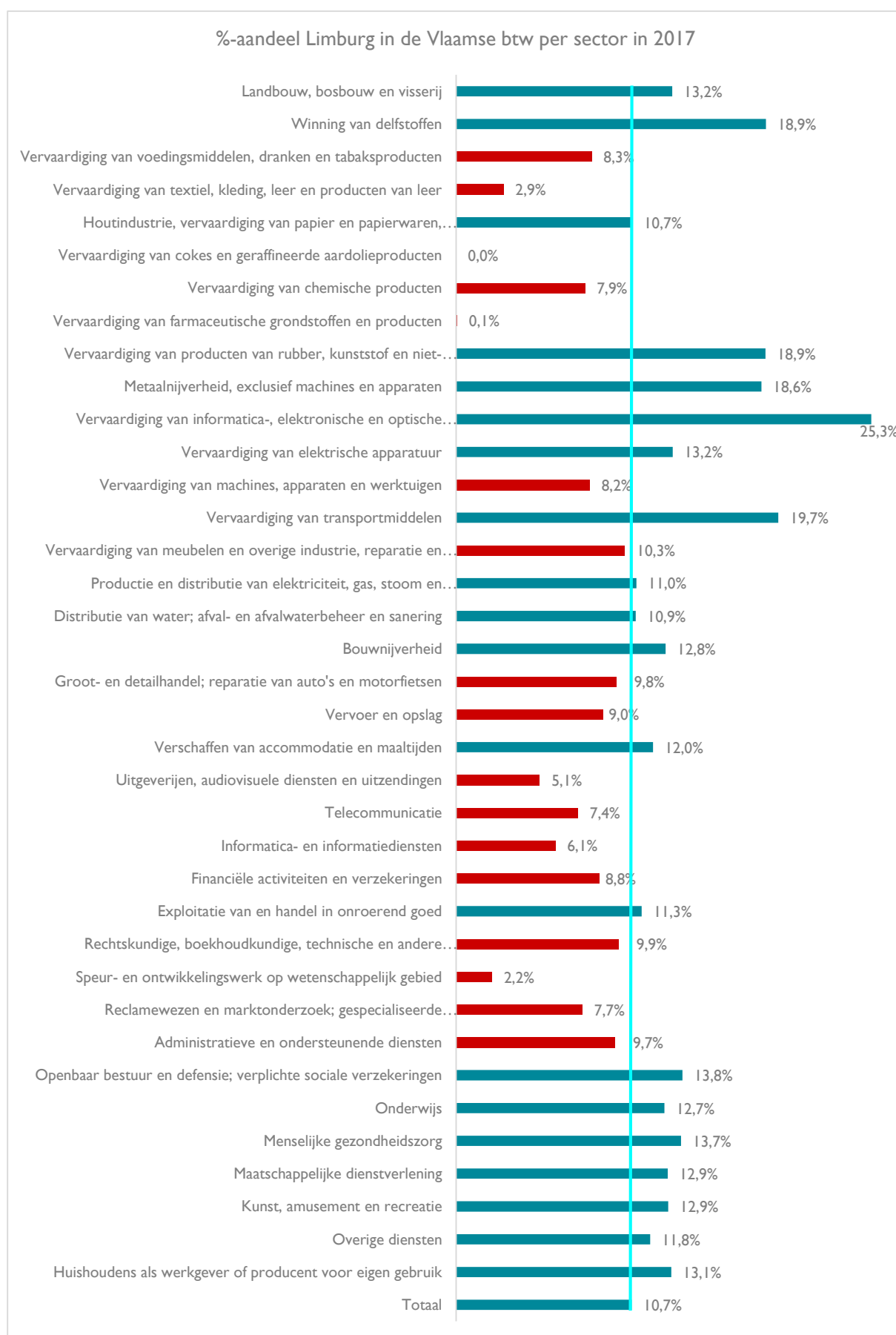
<u>Limburg</u>			<u>Vlaanderen</u>	
Vervaardiging van transportmiddelen	-42,6%		Vervaardiging van elektrische apparatuur	-34,3%
Vervaardiging van textiel, kleding, leer en producten van leer	-22,1%	Vervaardiging van transportmiddelen	-6,2%	
Productie en distributie van elektriciteit, gas, stoom en gekoelde lucht	-12,5%	Vervaardiging van textiel, kleding, leer en producten van leer	-2,6%	
Houtindustrie, vervaardiging van papier en papierwaren, drukkerijen	-4,1%			
Vervaardiging van voedingsmiddelen, dranken en tabaksproducten	-3,2%			

Zowel in Limburg als in Vlaanderen is de groot- en detailhandel de sector met de hoogste bruto toegevoegde waarde. Met een btw van meer dan 3 miljard euro draagt de sector in Limburg voor 12,6% bij aan de totale btw (Vlaanderen: 13,8%). De eerste tien sectoren uit bovenstaande tabel zijn goed voor ruim 70% van de totale Limburgse btw. Opvallend is dat ook onderwijs, openbaar bestuur & defensie en menselijke gezondheidszorg tot die sectoren behoren². Deze drie non-profit sectoren vertegenwoordigen samen 1/5 (20%) van de Limburgse btw (4,9 miljard euro), wat beduidend hoger is dan hun aandeel in de Vlaamse btw (16%). Een deel van de verklaring hiervoor is de sterke aanwezigheid van defensie in Limburg.

De digitale revolutie van de afgelopen jaren reflecteert zich duidelijk in de evolutiecijfers van de btw in Limburg tussen 2009 en 2017. Zowel de vervaardiging van informaticaproducten als de informaticadiensten behoren tot de procentueel sterkst stijgende sectoren inzake btw (resp. plaats 1 en 3). Ook in Vlaanderen groeien deze sectoren, maar met een plek buiten de 5 sterkste stijgers gebeurt dit duidelijk minder sterk dan in Limburg. Dalende btw-cijfers zijn er tussen 2009 en 2017 uitsluitend voor industriële sectoren, zowel in Limburg als in Vlaanderen. In Limburg gaat het in totaal om 7 sectoren waarvan de btw in 2017 is gedaald t.o.v. 2009, in Vlaanderen zijn het er 3. Niet verwonderlijk deelt vooral de automobielenijverheid zwaar in de klappen in Limburg, waar de btw met liefst 42,6% daalde. In de textielnijverheid daalde de btw met 22,1%. In Vlaanderen is de vervaardiging van elektrische apparatuur de sector die de meeste btw moet inboeten (-34,3%). De laatste jaren lijkt de btw in deze industriële sectoren evenwel te stabiliseren.

² De overheid produceert diensten zoals openbare orde, onderwijs en veiligheid. Ook stelt ze bv. straten en autowegen ter beschikking. Deze worden meestal gratis of tegen een prijs ver beneden de kostprijs aangeboden. Daarom wordt de btw van de overheid niet bepaald op basis van de marktprijs maar wel aan de hand van de kostprijs. Hierbij worden enkel de lonen die de overheid betaalt, en de werkelijke of toegerekende huur van de gebouwen die ze gebruikt als kosten in rekening gebracht.

3.5 Aandelen van Limburg in Vlaanderen per sector

Bron: NBB

Verwerking: POM Limburg

Limburg behaalt globaal een aandeel van 10,7% in de Vlaamse bruto toegevoegde waarde. Op sectoraal niveau zijn er enkele uitschieters die dit aandeel vrij ver overstijgen. Zo is Limburg goed voor 25% van de btw die in Vlaanderen gerealiseerd wordt in de sector 'Vervaardiging van informaticaproducten en van elektronische en optische producten'. De vestigingen van o.a. Melexis en Heraeus Electro-Nite hebben deze sector in Limburg duidelijk naar een hoger niveau getild, want in 2009 bedroeg het Limburgse aandeel in Vlaanderen voor deze sector nog 11,4%. Traditioneel draagt Limburg proportioneel ook sterk bij aan de kunststof- en metaalnijverheid, met aandelen binnen Vlaanderen van resp. 18,9% en 18,6%. Voor de metaalnijverheid is dit aandeel in de loop van de afgelopen jaren vrij constant gebleven, voor de kunststofnijverheid heeft Limburg sinds 2009 (22,5%) wat van haar belang in Vlaanderen moeten inboeten.

“Binnen Vlaanderen is Limburg het meest gespecialiseerd in de productie van informatica-, elektronische en optische producten”

Dit verlies verschaalt echter bij dat van de 'Winning van delfstoffen' (dat weinig betekenisvol is in de globale Limburgse btw) en de 'Vervaardiging van transportmiddelen'. Hoewel Limburg voor beide sectoren in 2017 nog steeds een beduidend hoger aandeel

“Ondanks de sluiting van Ford Genk blijft Limburg in Vlaanderen een sterke positie innemen in de vervaardiging van transportmiddelen”

in de Vlaamse btw haalt dan haar reguliere aandeel, is de Limburgse bijdrage spectaculair afgenomen tussen 2009 en 2017. Zo was Limburg in 2009 goed voor 55,5% van de btw die in Vlaanderen werd gerealiseerd in de winning van delfstoffen. In 2017 is dat Limburgs aandeel nog 18,9%. Nochtans is de btw in deze sector in Limburg tussen 2009 en 2017 maar lichtjes gedaald, wat erop wijst dat de sector vooral in andere delen van Vlaanderen vrij sterk is

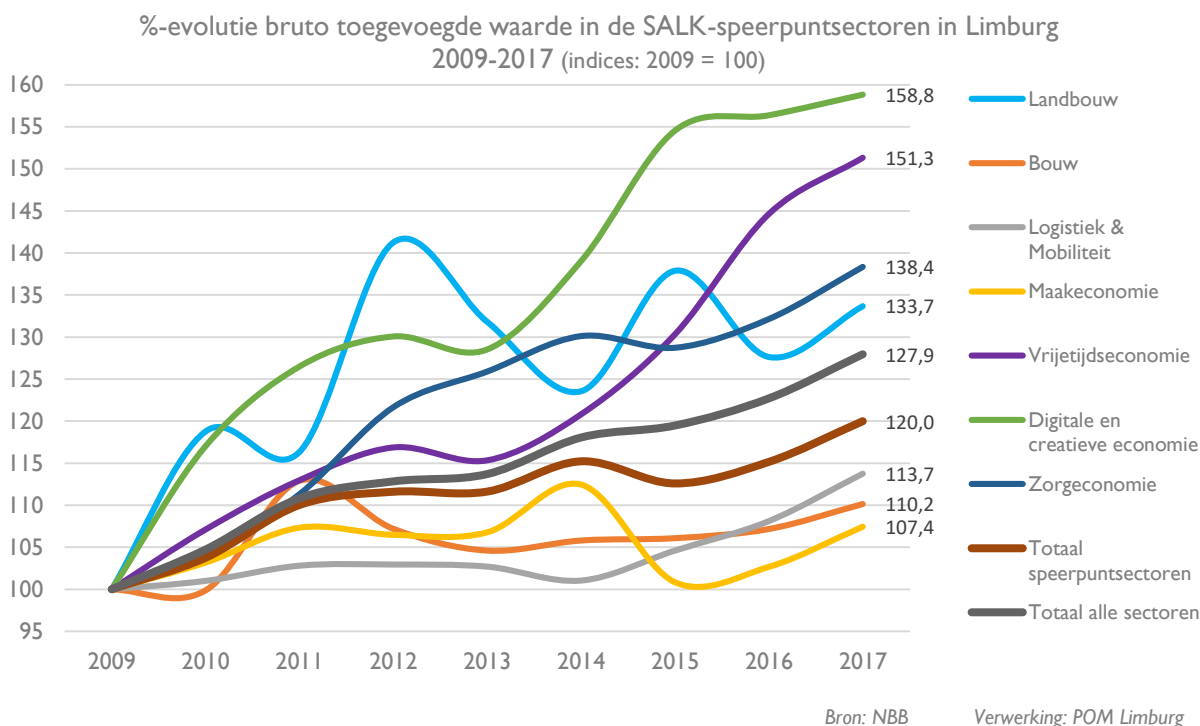
gegroeid. Hetzelfde beeld maar een andere verklaring zien wij bij de vervaardiging van transportmiddelen, waar het Limburgse aandeel is gezakt van 32,1% in 2009 tot 19,7% in 2017. Hier ligt de verklaring wel volledig aan het feit dat de btw in deze sector sterk is teruggevallen in Limburg, verhoudingsgewijs veel sterker dan in Vlaanderen. Uiteraard kan dit volledig toegeschreven worden aan de sluiting van Ford Genk en een aantal toeleveranciers eind 2014. Toch blijft de sector ook na deze sluiting van groot belang voor de Limburgse economie en voor de Limburgse bijdrage aan de Vlaamse btw.

Verder opvallend is de relatief grote bijdrage van Limburg aan de Vlaamse btw in de quartaire sector (niet-commerciële diensten), bestaande uit openbaar bestuur en defensie (13,8%), onderwijs (12,7%), menselijke gezondheidszorg (13,7%) en maatschappelijke dienstverlening (12,9%). Deze aandelen zijn de afgelopen jaren relatief stabiel gebleven. Bij de commerciële diensten zit het Limburgse aandeel stevast

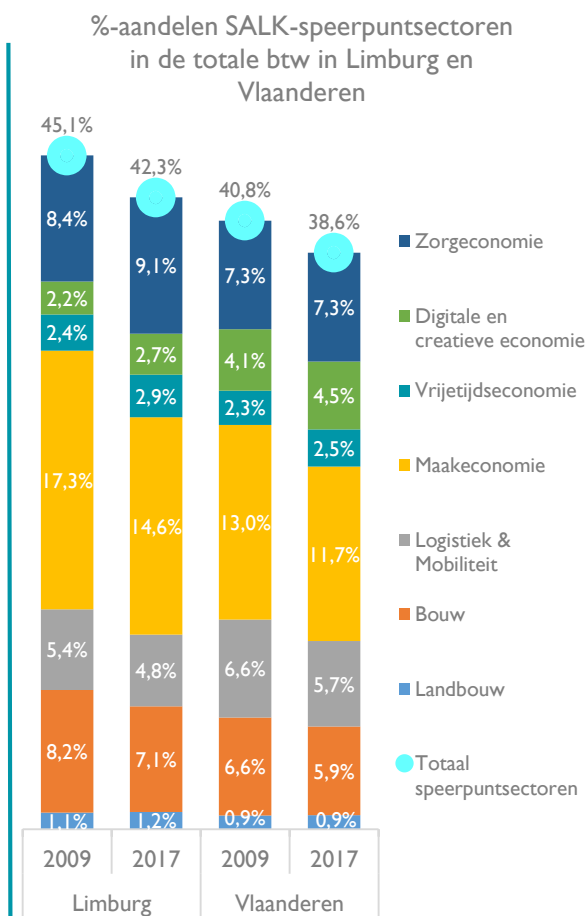
“Verhoudingsgewijs is de openbare sector in Limburg sterker aanwezig dan gemiddeld in Vlaanderen”

onder het gemiddelde, met uitzondering van de horeca en de handel in onroerend goed. Bij de industriële sectoren is er een afwisselend beeld. Hierboven werden reeds enkele sectoren aangehaald waarin Limburg sterk staat, maar daartegenover staan verwaarloosbare Limburgse aandelen in de Vlaamse btw inzake de vervaardiging van cokes en geraffineerde aardolieproducten (geen activiteit in Limburg), de vervaardiging van farmaceutische producten (0,1%) en de textielnijverheid (2,9%).

3.6 SALK-speerpuntsectoren

De Limburgse speerpuntsectoren³, benoemd in het SALK-rapport ter versterking van de Limburgse economie, zijn in 2017 samen goed voor 42,3% van de Limburgse btw. Dat is meer dan in Vlaanderen, maar t.o.v. 2009 neemt het belang van de speerpuntsectoren zowel in Limburg als in Vlaanderen af. De btw van de speerpuntsectoren groeide in Limburg tussen 2009 en 2017 met 20%, terwijl de globale groei van de btw in die periode in Limburg opliep tot 28%. De Limburgse groei blijft telkens net iets onder de gemiddelde Vlaamse groei. In btw-omvang zijn de maakeconomie, zorgeconomie en bouw de grootste speerpuntsectoren. Van alle speerpuntsectoren kenden de maakeconomie en de bouw de minst gunstige evolutie tijdens de afgelopen jaren, mede omdat dit reeds mature en omvangrijke sectoren zijn. De procentueel sterkst stijgende speerpuntsectoren in Limburg zijn de digitale en creatieve economie (+59% tussen 2009 en 2017) en de vrijetijdseconomie (+51,3%). Dezelfde evolutie tekent zich ook af in Vlaanderen.

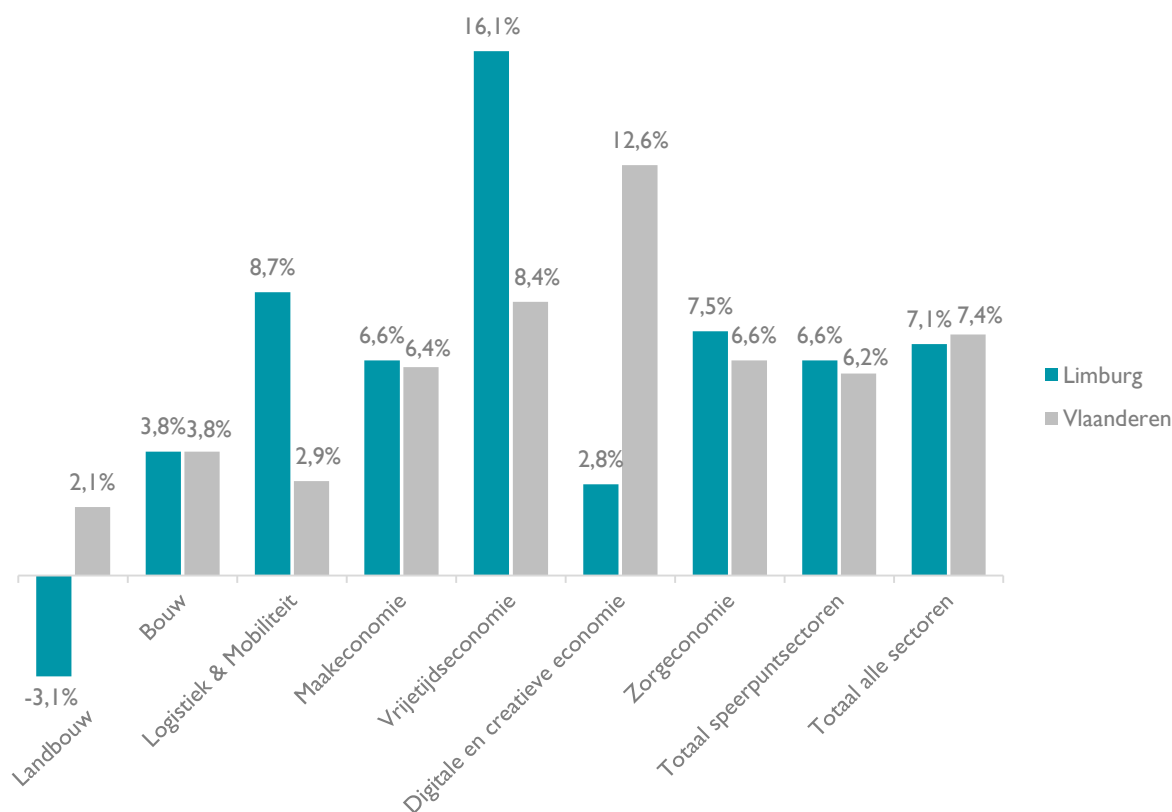
³ Definities SALK-speerpuntsectoren: zie bijlage 2

Recente evolutie van de btw in de SALK-speerpuntsectoren

Aangezien het SALK-rapport, met de identificering van de speerpuntsectoren, er gekomen is na de sluiting van Ford Genk eind 2014, is het aangewezen om ook de recente evolutie (2015-2017) van de toegevoegde waarde in deze sectoren in kaart te brengen. In deze periode neemt de bruto toegevoegde waarde van de SALK-sectoren in Limburg toe met 6,6%, wat meer is dan in Vlaanderen (6,2%). De toename blijft weliswaar iets onder de globale toename van de Limburgse btw (7,1%), maar het verschil tussen beide is in Limburg beduidend minder groot dan in Vlaanderen. Ook in de sectorale evolutie van de afgelopen jaren (2015-2017) zijn er opvallende verschillen met de evolutie op langere termijn (2009-2017). Waar de digitale en creatieve economie van alle SALK-speerpuntsectoren over een langere periode nog veruit de sterkste toename van de btw kende, is die groei tussen 2015 en 2017 danig getemperd en na de landbouw zelfs het laagste van de speerpuntsectoren. In Vlaanderen kende de sector daarentegen wel nog een sterke groei. De Limburgse maakeconomie lijkt zich goed te herstellen van de klap na de sluiting van Ford Genk, met een stijgingsritme van de btw dat tussen 2015 en 2017 gelijk is aan het gemiddelde voor alle SALK-speerpuntsectoren. De vrijetijdseconomie kent veruit de sterkste btw-toename in de laatste paar jaren, met een opvallend sterkere stijging in Limburg dan in Vlaanderen. Andere sectoren die in Limburg een sterkere groei kennen dan de globale groei van de Limburgse btw zijn de logistiek & mobiliteit en de zorg economie. De btw in de landbouw is in 2017 in Limburg wat lager dan in 2015 terwijl deze in Vlaanderen wel licht toeneemt. Meer in Limburg dan in Vlaanderen was 2015 dan ook een bijzonder goed jaar voor de toegevoegde waarde in deze sector.

“Tussen 2015 en 2017 groeit de btw in de SALK-speerpuntsectoren sterker in Limburg dan in Vlaanderen”

Groeipercentages btw SALK-speerpuntsectoren 2017 t.o.v. 2015

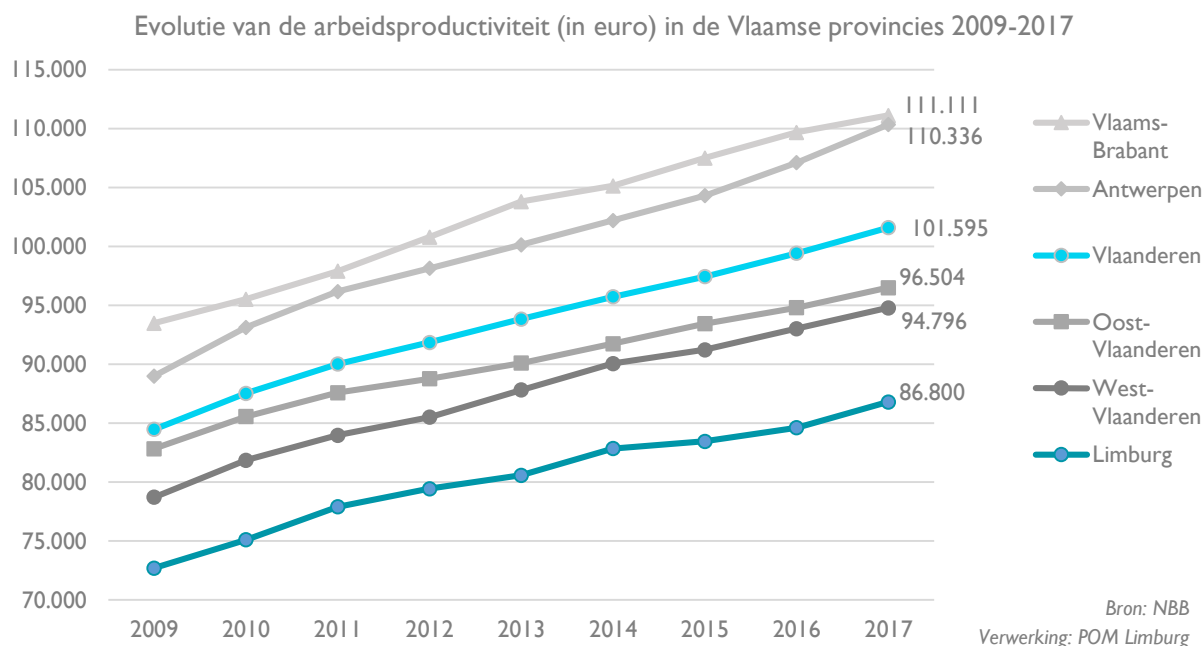
Bron: NBB

Verwerking: POM Limburg

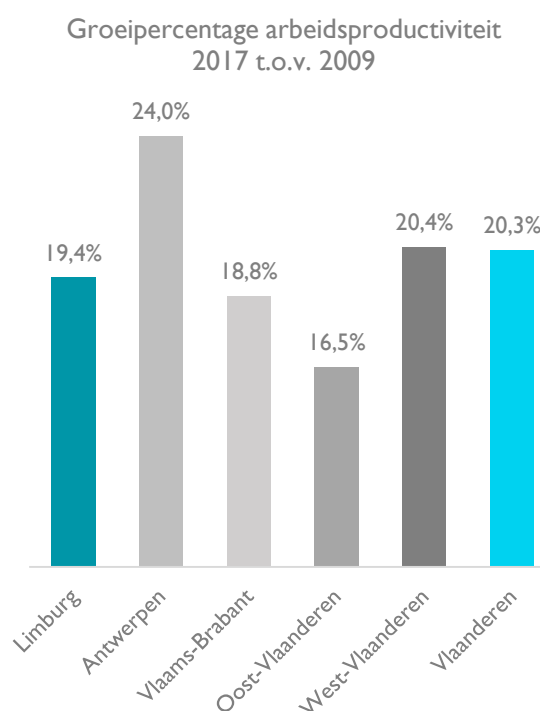
4. Arbeidsproductiviteit op basis van de bruto toegevoegde waarde

De arbeidsproductiviteit is een vaak gebruikte indicator om de economische prestaties van een regio te schetsen en te vergelijken met andere regio's. In deze analyse wordt de arbeidsproductiviteit gedefinieerd als de bruto toegevoegde waarde per werknemer. De arbeidsproductiviteit kan verhoogd worden door scholing, optimalisering van de arbeidsverdeling en investeringen in kapitaalgoederen om de digitalisering, robotisering, automatisering, ... te bevorderen.

4.1 Arbeidsproductiviteit in de Vlaamse provincies

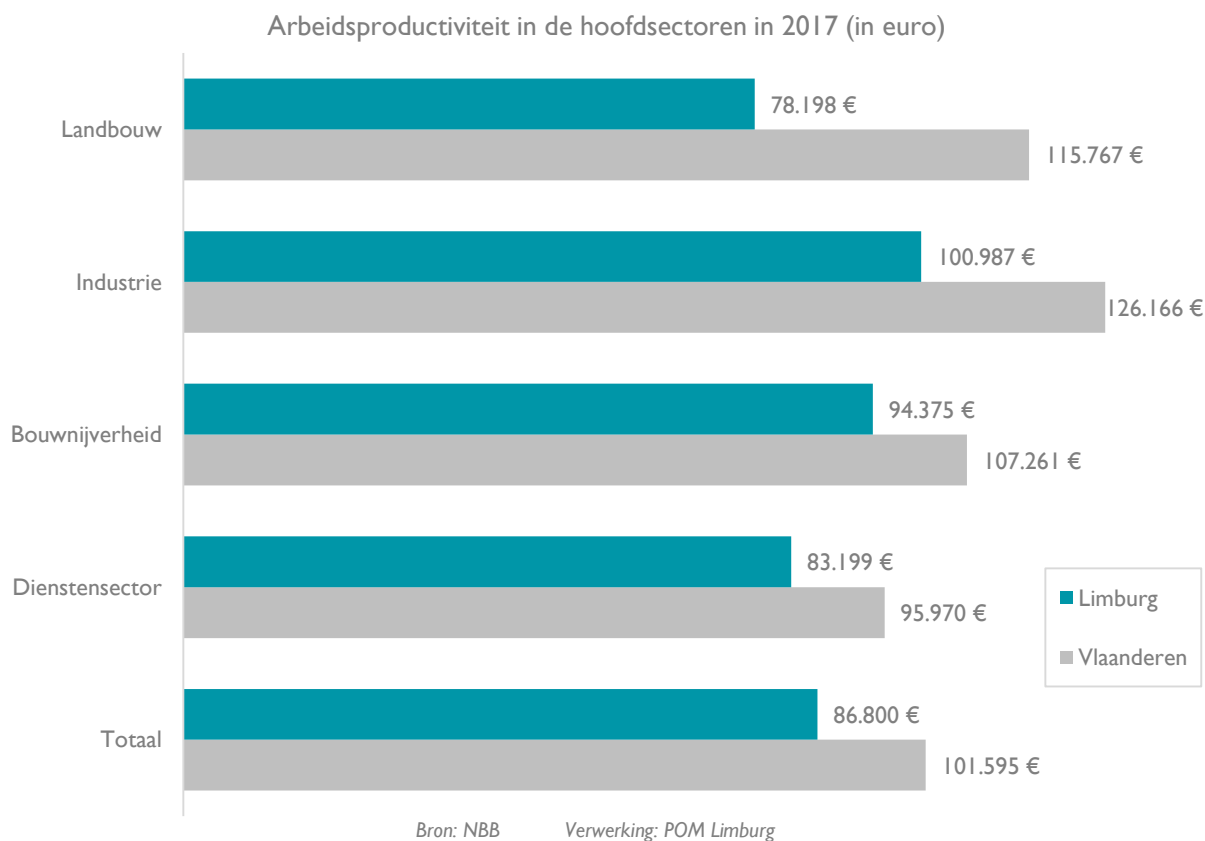

Een werknemer in Limburg is in 2017 gemiddeld goed voor een toegevoegde waarde van 86.800 euro. Daarmee scoort Limburg veruit de laagste arbeidsproductiviteit van alle Vlaamse provincies. Het gemiddelde in Vlaanderen ligt net boven de 100.000 euro. Vlaams-Brabant voert de lijst aan met een arbeidsproductiviteit van 111.111 euro. In de curve van Limburg zien we vooral in 2015, en in iets mindere mate ook nog in 2016, een groeivertraging in vergelijking met de andere provincies, wat uiteraard verklaard wordt door de sluiting van Ford Genk eind 2014. Hoofdzakelijk daardoor groeit de arbeidsproductiviteit tussen 2009 en 2017 in Limburg (+19,4%) iets trager dan gemiddeld in Vlaanderen (+20,3%). Antwerpen kent in die periode de sterkste toename van de btw per werknemer (+24,0%), terwijl Oost-Vlaanderen (+16,5%) het verst onder de gemiddelde Vlaamse groei blijft.

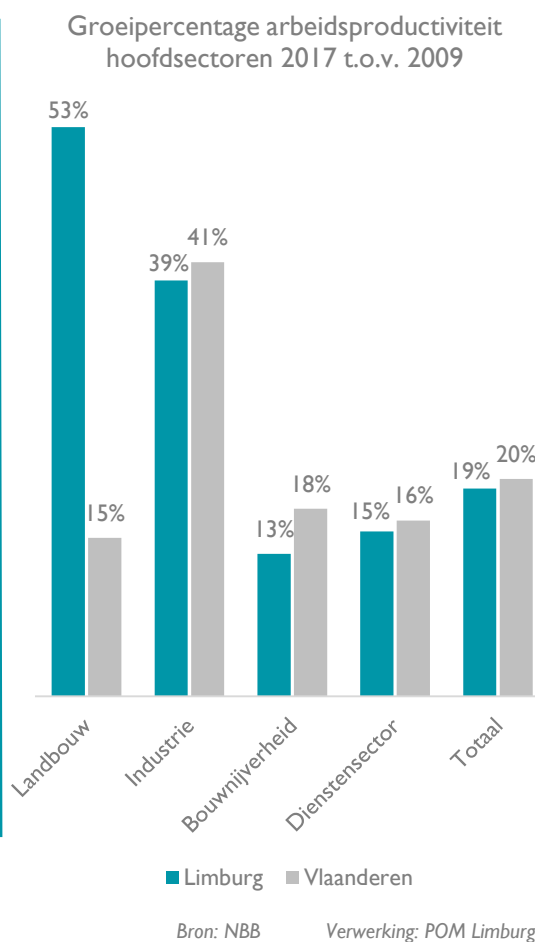

Bron: NBB Verwerking: POM Limburg

4.2 Arbeidsproductiviteit in de hoofdsectoren

Zowel in Limburg als in Vlaanderen wordt de hoogste arbeidsproductiviteit binnen de hoofdsectoren gerealiseerd in de industrie. In 2009 was dat nog de bouwnijverheid, maar de arbeidsproductiviteit in de industrie is de afgelopen jaren zeer sterk gegroeid, hoofdzakelijk door een doorgedreven automatisering in de productieprocessen. Ook in de Limburgse landbouw is de arbeidsproductiviteit spectaculair gestegen omdat minder werknemers vandaag meer toegevoegde waarde creëren dan in 2009. Toch blijft de achterstand met de Vlaamse arbeidsproductiviteit groot. Niet alleen in de landbouw, maar in alle hoofdsectoren. Over alle sectoren ligt de Limburgse arbeidsproductiviteit 15% onder de Vlaamse. In de bouwnijverheid (12%) en de dienstensector (13%) is de achterstand iets kleiner, maar in de industrie (20%) en vooral in de landbouw (32%) zit Limburg ver onder het Vlaamse niveau. Dit wijst mogelijk op een gebrek aan investeringen in kapitaalgoederen, scholing en arbeidsverdeling in deze sectoren in Limburg.

4.3 Arbeidsproductiviteit per sector in Limburg

Alle bedragen in euro

	2009	2017	%-evolutie 2017 t.o.v. 2009
Exploitatie van en handel in onroerend goed	1.682.374,1	2.071.494,9	+23,1%
Vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten	90.779,4	286.965,8	+216,1%
Rechtskundige, boekhoudkundige, technische en andere adviesbureaus; architecten en ingenieurs	260.250,9	269.373,7	+3,5%
Productie en distributie van elektriciteit, gas, stoom en gekoelde lucht	267.083,7	251.515,2	-5,8%
Telecommunicatie	146.216,2	212.602,7	+45,4%
Financiële activiteiten en verzekeringen	119.941,3	181.428,2	+51,3%
Vervaardiging van chemische producten	82.780,5	167.638,8	+102,5%
Winning van delfstoffen	102.531,6	143.636,4	+40,1%
Reclamewezen en marktonderzoek; gespecialiseerde wetenschappen en techniek	100.721,6	134.368,3	+33,4%
Distributie van water; afval- en afvalwaterbeheer en sanering	80.736,9	131.408,1	+62,8%
Uitgeverijen, audiovisuele diensten en uitzendingen	108.591,1	127.272,7	+17,2%
Kunst, amusement en recreatie	73.817,0	115.258,5	+56,1%
Informatica- en informatiediensten	87.693,2	114.179,4	+30,2%
Vervaardiging van machines, apparaten en werktuigen n.e.g.	61.880,7	102.211,3	+65,2%
Vervaardiging van transportmiddelen	66.517,6	101.878,6	+53,2%
Bouwnijverheid	83.288,1	94.375,3	+13,3%
Metaalnijverheid, exclusief machines en apparaten	59.926,0	88.570,1	+47,8%
Houtindustrie, vervaardiging van papier en papierwaren, drukkerijen	72.269,6	86.868,3	+20,2%
Groot- en detailhandel; reparatie van auto's en motorfietsen	74.239,8	86.838,0	+17,0%
Vervaardiging van producten van rubber, kunststof en niet-metaalhoudende mineralen	73.178,3	85.237,8	+16,5%
Menselijke gezondheidszorg	77.055,8	84.337,7	+9,5%
Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied	43.478,3	80.182,9	+84,4%
Vervaardiging van elektrische apparatuur	64.526,7	79.123,5	+22,6%
Landbouw, bosbouw en visserij	51.076,0	78.197,8	+53,1%
Overige diensten	57.209,0	76.433,6	+33,6%
Vervoer en opslag	64.310,8	75.126,5	+16,8%
Vervaardiging van voedingsmiddelen, dranken en tabaksproducten	75.918,4	72.315,6	-4,7%
Vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten	70.370,4	72.093,0	+2,4%
Onderwijs	59.305,9	68.826,8	+16,1%
Vervaardiging van textiel, kleding, leer en producten van leer	42.228,2	67.033,0	+58,7%
Openbaar bestuur en defensie; verplichte sociale verzekeringen	53.712,5	66.248,8	+23,3%
Vervaardiging van meubelen en overige industrie, reparatie en installatie van machines en apparaten	57.670,8	65.318,4	+13,3%
Verschaffen van accommodatie en maaltijden	47.674,0	61.191,6	+28,4%
Administratieve en ondersteunende diensten	28.102,4	34.279,0	+22,0%
Maatschappelijke dienstverlening	29.505,3	32.042,5	+8,6%
Huishoudens als werkgever of producent voor eigen gebruik	10.111,7	13.235,8	+30,9%
Totaal	72.712,9	86.800,4	+19,4%

Opmerking: In Limburg is geen activiteit in de sector 'Vervaardiging van cokes en geraffineerde aardolieproducten'

Bron: NBB

Verwerking: POM Limburg

Sterkst **stijgende** sectoren arbeidsproductiviteit 2009-2017

<u>Limburg</u>			<u>Vlaanderen</u>	
Vervaardiging van informaticaproducten en van elektronische en optische producten	+216,1%		Vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten	+68,1%
Vervaardiging van chemische producten	+102,5%		Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied	+60,2%
Speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied	+84,4%		Vervaardiging van cokes en geraffineerde aardolieproducten	+58,1%
Vervaardiging van machines, apparaten en werktuigen n.e.g.	+65,2%		Vervaardiging van machines, apparaten en werktuigen n.e.g.	+56,3%
Distributie van water; afval- en afvalwaterbeheer en sanering	+62,8%		Financiële activiteiten en verzekeringen	+51,1%

Dalende sectoren arbeidsproductiviteit 2009-2017

<u>Limburg</u>			<u>Vlaanderen</u>	
Productie en distributie van elektriciteit, gas, stoom en gekoelde lucht	-5,8%		/	
Vervaardiging van voedingsmiddelen, dranken en tabaksproducten	-4,7%			

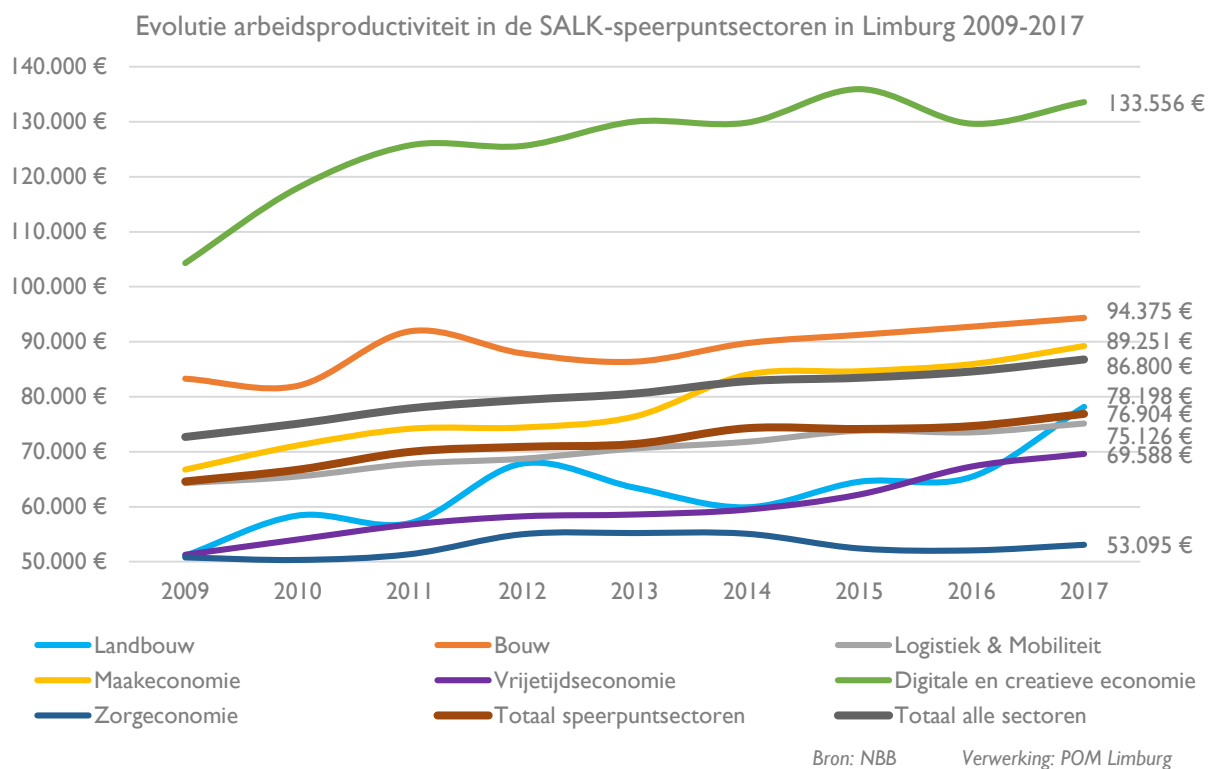
Gezien de waarde van vastgoed levert de exploitatie van en handel in onroerend goed een bijzonder hoge toegevoegde waarde terwijl er relatief weinig werknemers nodig zijn. Dit zorgt ervoor dat deze activiteit ruimschoots de hoogste arbeidsproductiviteit oplevert, zowel in Limburg als in Vlaanderen. De btw per werknemer in de vastgoedsector ligt in 2017 in Limburg (2 miljoen euro) nog iets hoger dan in Vlaanderen (1,8 miljoen euro). In 2009 was dat nog omgekeerd.

Opvallend voor Limburg is de erg hoge arbeidsproductiviteit in de vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten (286.966 euro). Dat is meer dan het dubbele van Vlaanderen. Gezien de sterke stijging van de btw in deze sector sinds 2009 en het nagenoeg stabiel blijven van het aantal werknemers in de sector, is de arbeidsproductiviteit in dezelfde mate toegenomen als de btw (+216,1%). Ook de Limburgse chemiesector is in termen van bruto toegevoegde waarde een pak productiever geworden, met een verdubbeling van de arbeidsproductiviteit in 2017 t.o.v. 2009. Ondanks deze sterke toename blijft de Limburgse arbeidsproductiviteit in deze sector wel nog meer dan 25% onder het niveau van Vlaanderen, wat beduidend meer is dan het globale verschil van 15%.

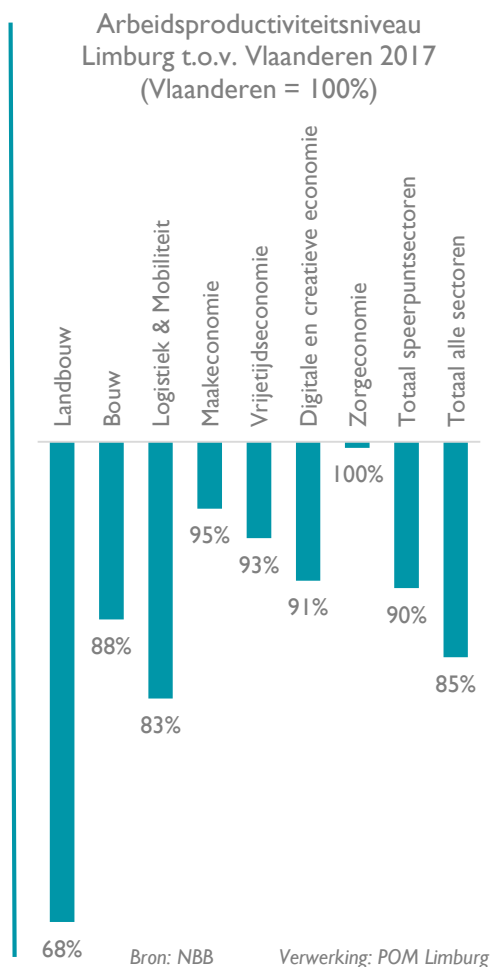
Het grootste procentuele verschil in arbeidsproductiviteit tussen Limburg en Vlaanderen, ten nadele van Limburg, doet zich voor in de vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten, waar Limburg liefst 83% onder het Vlaamse niveau blijft. Ook in het speur- en ontwikkelingswerk op wetenschappelijk gebied is de arbeidsproductiviteit in Limburg sterk lager dan in Vlaanderen, met een verschil van 60%. Van de 37 beschouwde sectoren zijn er slechts 10 waarop Limburg een hogere arbeidsproductiviteit scoort dan Vlaanderen, waaronder de vervaardiging van informatica-, elektronische en optische producten, de vervaardiging van transportmiddelen, de exploitatie van en handel in onroerend goed, de menselijke gezondheidszorg en de kunst-, recreatie- en amusementssector. In tegenstelling tot Vlaanderen kent Limburg twee sectoren waar de arbeidsproductiviteit tussen 2009 en 2017 is afgenomen. In Vlaanderen is dit in geen van de opgenomen sectoren het geval.

“Op 27 van de 37 sectoren scoort Limburg een lagere arbeidsproductiviteit dan Vlaanderen”

4.4 Arbeidsproductiviteit in de SALK-speerpuntsectoren

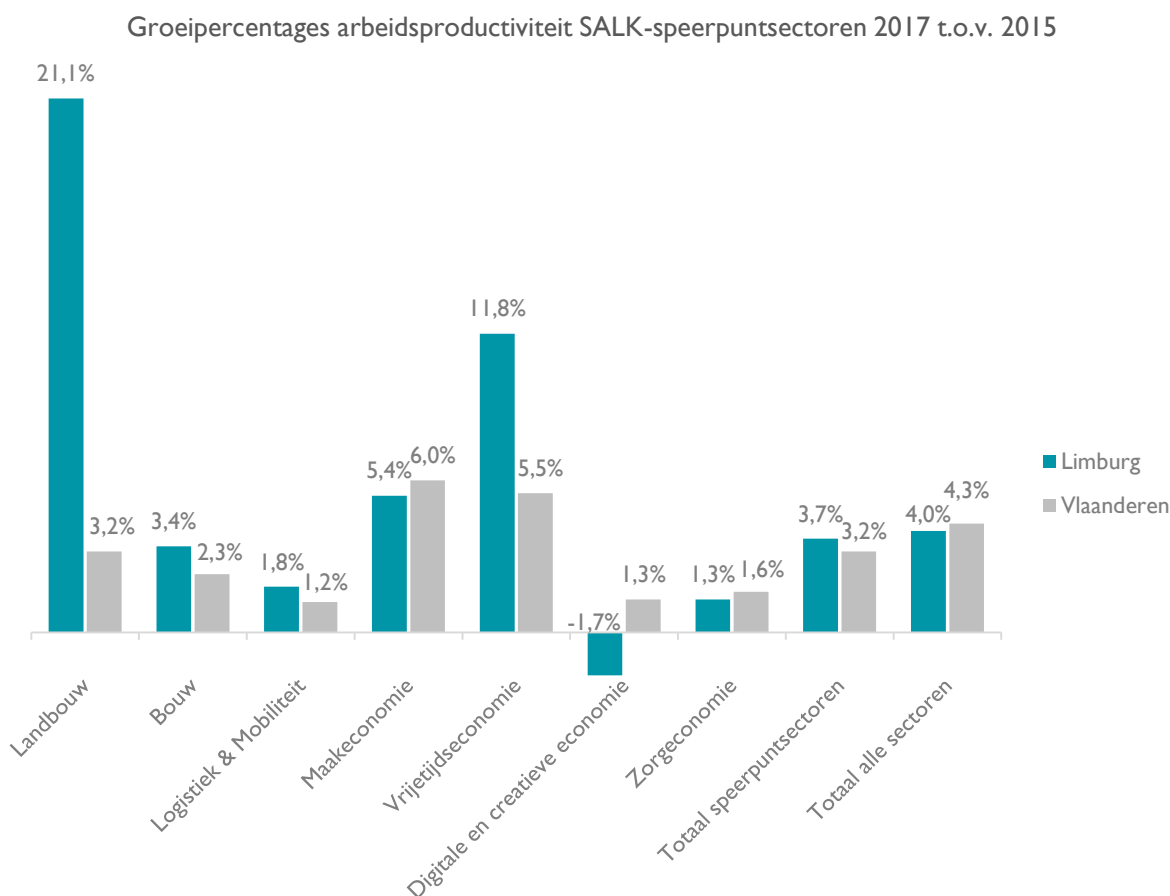
De arbeidsproductiviteit in de SALK-speerpuntsectoren bedraagt in Limburg 76.904 euro in 2017. Dat is zowat 10.000 euro minder dan de gemiddelde arbeidsproductiviteit over alle sectoren heen. In Vlaanderen is het verschil tussen beide nog iets groter (± 16.000 euro), maar liggen de bedragen wel een stuk hoger dan in Limburg. De speerpuntsector met veruit de hoogste arbeidsproductiviteit is, zowel in Limburg als in Vlaanderen, de digitale en creatieve economie (incl. ICT). Helemaal onderaan prijkt de zorgeconomie (menselijke gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening), met een arbeidsproductiviteit die bijna 40% onder het Limburgse gemiddelde zit. De inzake arbeidsproductiviteit procentueel sterkst stijgende speerpuntsector tussen 2009 en 2017 in Limburg is de landbouw (+53%), gevolgd door de vrijetijdseconomie (+36%) en de maakeconomie (+34%). De groei over alle speerpuntsectoren heen (+19%) is gelijk aan de algemene groei van de arbeidsproductiviteit in Limburg. Ondanks de sterke groei van de afgelopen jaren is de Limburgse arbeidsproductiviteit in de landbouw het verst verwijderd van het Vlaamse niveau. Uitgezonderd de zorgeconomie blijft in alle SALK-speerpuntsectoren de arbeidsproductiviteit in Limburg onder het Vlaamse niveau, weliswaar gemiddeld minder sterk dan over alle sectoren heen.

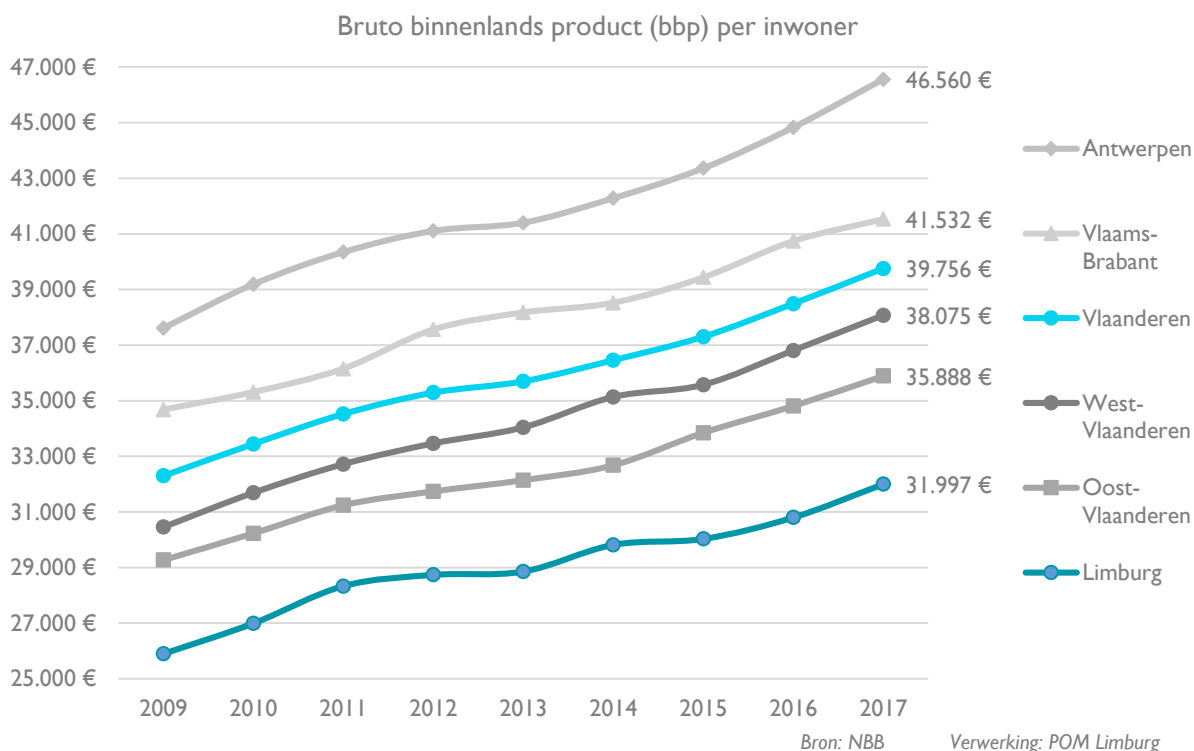
Recente evolutie van de arbeidsproductiviteit in de SALK-speerpuntsectoren

De evolutie van de arbeidsproductiviteit na de sluiting van Ford Genk (periode 2015-2017) verloopt in de SALK-speerpuntsectoren (+3,7%) min of meer aan dezelfde groeicadans als die van de globale Limburgse arbeidsproductiviteit (+4,0%). In Vlaanderen groeit de arbeidsproductiviteit in deze sectoren minder sterk dan in Limburg (+3,2%) en blijft het groeipercentage verder onder de globale groei (+4,3%). Opvallend voor Limburg is vooral de spectaculaire toename van de arbeidsproductiviteit in de landbouw tussen 2015 en 2017 (+21,1%). Nochtans was de bruto toegevoegde waarde in de Limburgse landbouw gedaald in 2017 t.o.v. 2015, wat er dus op wijst dat het aantal werknemers in deze sector proportioneel veel sterker gedaald is dan de btw. Ook de Limburgse vrijetijdseconomie ziet haar arbeidsproductiviteit in Limburg fors groeien tussen 2015 en 2017 (+11,8%). In deze sector steeg de btw veel sterker dan het aantal werknemers, wat de sterk toenemende arbeidsproductiviteit verklaart. Toch blijft het niveau van arbeidsproductiviteit in de sector eerder laag. De laatste SALK-speerpuntsector die de afgelopen jaren een bovengemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit kent, is de maakeconomie (+5,4%). In Vlaanderen is dit zelfs de sector met de sterkste groei (+6,0%). Eén speerpuntsector kent tussen 2015 en 2017 in Limburg een negatieve evolutie van de arbeidsproductiviteit, nl. de digitale en creatieve economie (-1,7%). Daarbij dient evenwel opgemerkt te worden dat deze sector van alle SALK-speerpuntsectoren in 2017 veruit de hoogste arbeidsproductiviteit kent en tussen 2009 en 2015 ook de sterkste groei van de arbeidsproductiviteit liet optekenen.

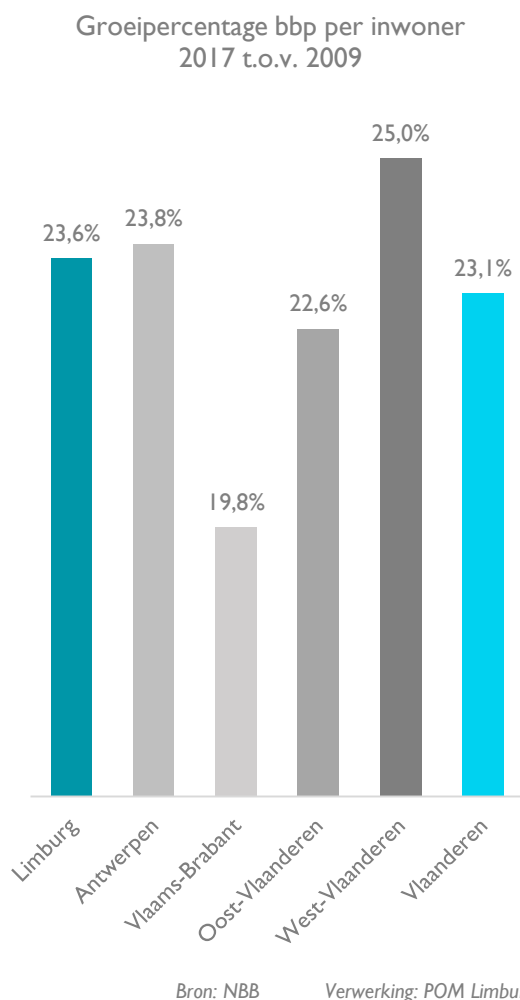
“Ondanks de recente stijging blijft de arbeidsproductiviteit in de vrijetijdseconomie eerder bescheiden”

5. Bruto binnenlands product

Zoals geduid in hoofdstuk I is er een direct verband tussen de bruto toegevoegde waarde en het bruto binnenlands product (bbp). In 2017 bedraagt het bbp in Limburg 27,8 miljard euro, wat overeenkomt met 10,7% van het Vlaamse bbp. Door het bbp van een regio te delen door het aantal inwoners van die regio kan de geproduceerde welvaart tussen regio's vergeleken worden. Daaruit blijkt dat Limburg een vrij grote achterstand heeft op de andere Vlaamse provincies. Het Limburgse bbp per inwoner ligt in 2017 20% onder het Vlaamse gemiddelde. Antwerpen scoort het hoogst. Tussen 2009 en 2017 is het Limburgse bbp per inwoner wel iets sterker gestegen dan gemiddeld in Vlaanderen (23,6% t.o.v. 23,1%). Vlaams-Brabant blijft daar vrij ver onder, terwijl West-Vlaanderen de sterkste stijger is. Binnen Limburg is het bbp per inwoner veruit het hoogst in het arrondissement Hasselt, dat zelfs op het niveau van Vlaanderen zit. De arrondissementen Maaseik en Tongeren zitten daar ver onder en behoren samen met het arrondissement Aalst zelfs tot de drie laagst scorende arrondissementen in Vlaanderen inzake bbp per inwoner in 2017.

Bijlage I: Indeling van de Limburgse arrondissementen anno 2017

Opmerking: deze indeling dateert van voor de fusies van bepaalde gemeenten op 01.01.2019 omdat deze analyse cijfers bevat t.e.m. het jaar 2017

Bijlage 2: Definities SALK-speerpuntsectoren

Ter bevordering van duurzame werkgelegenheid en ter versterking van het Limburgs economisch weefsel werd na de sluiting van Ford Genk eind 2014 het Strategisch Actieplan Limburg in het Kwadraat (SALK) opgesteld. Hierin werden 8 speerpuntsectoren geïdentificeerd die van groot belang zijn voor de Limburgse economie en/of die een aanzienlijk groeipotentieel hebben. Hieronder vindt u het overzicht van deze speerpuntsectoren met de bijhorende NACE-codes die in deze analyse gehanteerd werden. Aangezien 'Cleantech' een SALK-speerpuntsector is die zich niet laat definiëren in NACE-codes is deze activiteit niet opgenomen in deze analyse.

<u>Speerpuntsector</u>	<u>Secties NACEBEL 2008</u>
Landbouw	Landbouw, bosbouw en visserij (AA = 01,02,03)
Bouw	Bouwnijverheid (FF = 41,42,43)
Logistiek & Mobiliteit	Vervoer en opslag (HH = 49,50,51,52,53)
Maakeconomie	Vervaardiging van voedingsmiddelen, dranken en tabaksproducten (CA = 10,11,12) Vervaardiging van textiel, kleding, leer en producten van leer (CB = 13,14,15) Houtindustrie, vervaardiging van papier en papierwaren, drukkerijen (CC = 16,17,18) Vervaardiging van meubelen en overige industrie, reparatie en installatie van machines en apparaten (CM = 31,32,33) Vervaardiging van producten van rubber en kunststof en van andere niet-metaalhoudende minerale producten (CG = 22,23) Vervaardiging van metalen in primaire vorm en van producten van metaal, exclusief machines en apparaten (CH = 24,25) Vervaardiging van informaticaproducten en van elektronische en optische producten (CI = 26) Vervaardiging van elektrische apparatuur (CJ = 27) Vervaardiging van machines, apparaten en werktuigen n.e.g. (CK = 28) Vervaardiging van transportmiddelen (CL = 29,30)
Vrijtijdseconomie	Verschaffen van accommodatie en maaltijden (II = 55,56) Kunst, amusement en recreatie (RR = 90,91,92,93)
Digitale en creatieve economie	Uitgeverijen, audiovisuele diensten en uitzendingen (JA = 58,59,60) Telecommunicatie (JB = 61) Informaticadiensten en dienstverlenende activiteiten op gebied van informatie (JC = 62,63) Reclamewezen en marktonderzoek; overige gespecialiseerde wetenschappelijke en technische activiteiten (MC = 73,74,75)
Zorgeconomie	Menselijke gezondheidszorg (QA = 86) Maatschappelijke dienstverlening (QB = 87,88)

pom

Limburg
economisch
versnellen

www.pomlimburg.be